

**Опір духовенства та віруючих
більшовицькій політиці:
ствердження державного атеїзму
в 20–30-х рр. ХХ ст.**

Проблема взаємовідносин держави і церкви в 1920–1930-х рр. знайшла певне відображення в українській та російській історіографіях, низці документальних збірників. Причому надзвичайно важливо, що над зазначеною проблемою працюють як цивільні історики, так і викладачі духовних навчальних закладів. Серед робіт, що привернули увагу дослідників, наукові розвідки В. Єланського, В. Пащенко, В. Войналовича, В. Ципіна та інших¹.

Метою цієї статті є висвітлення основних заходів партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, місцевих партійних та державних органів щодо релігії та церкви, реакції на них з боку духовенства й віруючих, здійснення масових політичних репресій проти цього прошарку населення, процесу їх реабілітації на сучасному етапі.

Встановлення радянської влади в регіонах колишньої Російської імперії ознаменувало послідовний наступ більшовицької влади на релігію і церкву, переслідування духовенства та віруючих. Напрямки такої діяльності були самі найрізноманітніші — від пропагандистських акцій, церковних розколів до репресивних заходів щодо тих, хто сповідував віру в Бога.

Так, у 1923 р. вийшов з друку журнал “Безбожник”, на сторінках якого найбрутальнішим чином висвітлювалися релігійні догмати, церковні свята і обряди, у спотвореному вигляді подавалося духовенство. У цьому ж році в Києві розпочалося видання журналу “Богомор”, який публікувався надзвичайно великим, як на той час, тиражем.

Не обійшли своєю увагою більшовики й християнські святині. Характер організованої кампанії мали розкриттямоощей, які здійснювалися під галас натовпу на площах і

вулицях. Подібна наруга над святинями викликала не просто незадоволення, а ненависть священнослужителів і віруючих до органів радянської влади.

Глумлення над християнськими святинями супроводжувалося низкою каральних заходів. Все це спонукало 19 січня 1918 р. Святішого Патріарха піддати анафемі організаторів червоного терору. “Опам’ятайтеся, безумці, — проголошував він, — припиніть ваші криваві розправи. Адже те, що творите ви, не лише жорстока справа, це — воістину справа сатанинська, за яку підлягаєте ви вогню геєнському в житті майбутньому — загробному і страшному прокляття нащадків у житті цьому земному. Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до Таїнств Христових, анафемизуємо вас, якщо ви тільки носите ще імена християнські, і хоча за народженням належите до Церкви Православної... Заклинаємо всіх вас, вірних чад Православної Церкви Христової, не вступати з такими нелюдами роду людського в стосунки... Кличемо всіх вас, віруючих і вірних чад Церкви: встаньте на захист ображеної і гнаної зараз Святої Матері нашої... А якщо і треба буде постраждати за справу Христову, кличемо всіх вас, возлюблені чада Церкви, кличемо вас на ці страждання разом з собою”².

Незважаючи на суворі застереження Святішого Патріарха, вже 25 січня 1918 р., на третій день після вступу червоноармійців до Києва, біля стін Києво-Печерської Лаври без суду й слідства був розстріляний митрополит Київський і Галицький Володимир. Збереглися яскраві свідчення цього кривавого злочину: “Після розстрілу вбивці почали піднімати Владика на багнети. Обличчя його було проколоте в різних місцях і прострелене. Груди позначав страшний кривавий отвір від розривної кулі. Кілька ребер було вибито. Боки пронизані багнетами й прострелені. Потилиця також була проколота ударами багнету... Коли о. Анфім підняв тіло митрополита, до нього підбігли чоловік десять солдатів і робітників, які почали глумитися і лягали над розстріляним Владикою, і не дозволяли вино-

сити його тіло: ”Ви ще ховати його будете — в ривчак його кинути”³.

У лютому того ж року був розстріляний хрестовий хід у Харкові. Через рік у Богодухові Харківської губернії кількох монахинь кинули в яму і поховали живцем. В Лубнах були розстріляні всі монахи Мгарського монастиря, особливих катувань зазнав його ігумен. У Херсонській губернії кількох монахів розстріляли⁴.

Прийняття Декрету Тимчасового робітничо-селянського Уряду 22 січня 1919 р. “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” не призупинили глумлення над релігією. Новий рішучий наступ на Церкву спостерігався у 1921 р., коли голодомор охопив Поволжя, Башкирію, Північний Урал, північ та захід Казахстану, Україну. Звичайно, не останню роль у цьому зіграло важке економічне становище країни, падіння сільськогосподарського виробництва у зв’язку з імперіалістичною війною, транспортною кризою, природними факторами. Однак, достеменно відомо, що основною причиною голоду була політика продрозверстки, насильне вилучення у села всіх можливих ресурсів, коли запасів хліба не залишалося навіть на посівну.

Слід зазначити, що Російська Православна Церква, як і всі інші релігійні конфесії, виступила за надання допомоги голодуючим. 28 лютого 1922 р. патріарх Тихон звернувся з відозвою до духовенства і віруючих Російської Православної Церкви, в якій писав: “Серед важких випробувань та бідувань, які випали на нашу землю за наші беззаконня, найзначнішим і жахливішим є голод, який захопив широкий простір з багатомільйонним народом. Ще в серпні 1921 р., коли стали доходити до нас чутки про це жахливе лихо, Ми, вважаючи своїм обов’язком прийти на допомогу стражденним духовним чадам нашим, звернулися з посланнями до голів окремих християнських церков (Православних патріархів, Римського Папи, Архієпископа Кентерберійського) із закликом, в ім’я християнської любові, провести збори коштів і продовольства та вислати

їх вимираючому від голоду Поволжя. Тоді ж був заснований Нами Всеросійський Церковний Комітет допомоги голодуючим, в усіх храмах і серед окремих груп віруючих розпочалися збори коштів, які призначалися для надання допомоги голодуючим. Але подібна церковна організація була визнана Радянським урядом зайвою і всі зібрані церковною коштом були витребувані до здачі та здані⁵.

26 лютого 1922 р. ВЦВК РСФРР для надання допомоги голодуючим ухвалив постанову “Про надання допомоги голодуючим”, якою зобов’язував вилучати з храмів всі коштовні церковні речі, в т. ч. предмети, необхідні для богослужіння.

Реалізація положень зазначеного документу наштовхнулася на серйозний опір з боку духовенства та віруючих. Серед багатьох інших увійшов в історію приклад вилучення церковних цінностей в м. Шуї Івано-Вознесенської губернії, коли обурене населення міста розбріло червоноармійців і не дало їм можливості здійснити свою непристойну місію.

Секретар Івано-Вознесенського обкому РКП(б) І. Коротков повідомив: “В Шуї 14 березня червоноармійців побито і поранено чотири, з них важко — комвідділення, громадян побито троє, поранено вісім, за відомостями здороввідділу, вбитих червоноармійців немає”⁶. Очевидно, жертв могло б бути значно більше, якби придушення повстання не здійснював такий “досвідчений герой Кронштадту”, як М. Тухачевський, що розганяв натовп рушничними залпами, топтав кавалерією, обливав крижаною водою⁷.

Голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін, аналізуючи події в м. Шуї, критикував місцеві партійні та радянські органи за безпорадність у цьому питанні, пропонував в рамках партійного з’їзду провести секретну нараду з головними працівниками ДПУ, НКЮ та ревтрибуналу, на якій виробити спеціальний план вилучення цінностей з найбільш багатих лавр, монастирів, церков⁸.

Становище, подібне до м. Шуї, спостерігалося в інших регіонах, у тому числі в Україні. За неповними даними, під час цієї операції червоноармійськими загонами спеціального призначення 1414 разів застосовувалася зброя проти мирного віруючого населення⁹. Ситуація настільки ускладнилася, що вище політичне керівництво України 19 березня 1922 р. було змушене зробити певний, хоча невеликий крок назад, розіславши всім губкомам та облбюро КП(б)У шифрограму такого змісту: “Внаслідок ускладнень, що мали місце на ґрунті вилучення церковних цінностей, Цека пропонує надалі до особливих повідомлень від Цека призупинити проведення вилучення церковних цінностей. У цей час зосередити в цій справі всі сили на підготовчो роз’яснювальній, агітаційній роботі. Додаткові директиви Цека дасть 20 березня”¹⁰.

Особливе повідомлення не забарилося. 20 березня 1922 р. РКП(б), розглянувши питання “Про вилучення церковних цінностей”, за пропозицією Л. Троцького визнало за необхідне встановити найближчі терміни, розпочавши цю роботу в найбільших губерніях¹¹.

Вилучення церковних цінностей породило хвилю мародерства, бандитських нападів на храми, пограбування цілої низки найбільш цінних культових речей. ЦК РКП(б) своєю шифрограмою від 2 квітня 1922 р. зобов’язала губкоми і губвиконками організувати охорону лавр, монастирів, церков¹². Однак, далеко не завжди на місцях вистачало необхідних людей для проведення такої роботи. Тому в більшості своїй за закликм священників охорону храмів здійснювали самі віруючі.

У ході масових кампаній по вилученню церковних цінностей Україна неодноразово критикувалася за млявість цієї роботи¹³. Хоча подібна критика України та й інших союзних республік була не зовсім обґрунтованою, оскільки на 14 листопада 1922 р. з лавр, монастирів та церков було вилучено: золота — 33 пуда 32 фунти, срібла — 23997 пудів 23 фунти, діамантів — 35670 шт., інших дорогоцінних ка-

менів — 71762 шт., перлів — 14 пудів 32 фунти, золотих монет на суму — 3115 крб., срібних — на суму 19155 крб. Інших різних коштовних речей вилучено 52 пуди 30 фунтів.

Із вказаної кількості вилучених цінностей в Державне сховище надійшло: золота — 18 пудів 16 фунтів, срібла — 18567 пудів, перлин — 1 пуд 25 фунти, золотих монет на суму 3115 крб., срібних — на суму 19155 крб., діамантів — 5209 каратів, рози — 1 712 каратів, коштовних каменів — 13403, карати та інших цінних речей — 2732 одиниці.

Вилучені дорогоцінні речі передані НКФіну в такій кількості: золота — 14 пудів, срібла — на суму 2915597 крб. Відсортовано й оцінено коштовних каменів: діамантів у 5209 каратів, передана вся партія роз об'ємом 1712 каратів загальною вартістю 132886 крб. Інших дорогоцінних каменів у кількості 13403 карати та перлин у золотих карбованцях загальною вартістю 1076 золотих карбованців за тогочасним курсом.

Залишилося цінностей у Державному сховищі, не реалізованих за тогочасною оцінкою в золотих карбованцях: золота, срібла, перлин, золотих і срібних монет на загальну суму 330902 крб.

На місцях залишилося: золота — 15 пудів 18 фунтів на суму 121247 крб. 60 коп., срібла — 7430 пудів на суму 947781 крб. 60 коп. та перлин 13 пудів 7 фунтів на суму 202368 крб., що становить в загальній кількості залишених цінностей за оцінкою тогочасного курсу в золотих карбованцях 1271424 крб. 20 коп. з усіх вилучених за попереднім підрахунком церковних цінностей на суму 4650810 крб. 67 коп.

Таким чином, наведені відомості переконливо свідчать, що невелика частка вилучених церковних цінностей йшла на допомогу голодуючим, а в більшості своїй використовувалася більшовицькою владою для реалізації своїх внутрішньополітичних потреб. Це доводить й виступ Троцького на засіданні Політбюро ЦК РКП(б), де він безапеляційно заявив, що потрібна акція стане в нагоді не лише голо-

дуючим, а у вирішенні інших важливих питань, накреслених партією¹⁴.

У полі зору владних структур постійно перебувала Києво-Печерська Лавра. Вже в січні 1918 р. святиня православ'я була захоплена і пограбована червоноармійськими загонами¹⁵. Пізніше, як спеціальна операція, долаючи опір духовенства і віруючих, здійснювалося вилучення церковних цінностей. В лютому Політбюро ЦК РКП(б) двічі розглядало питання про експропріацію культових предметів¹⁶.

Прагнучи заспокоїти громадську думку, вище партійне керівництво країни і республіки переконувало населення у тому, що виявлене в лаврі майно їй не належить, а залишене на зберігання буржуазією, яка виїхала за межі країни. Як не парадоксально, але до переліку вилучених речей були включені ті, що були пожертвовані меценатами у XVIII–XIX ст.

Вилучення церковних цінностей з Києво-Печерської Лаври пройшло кілька етапів. Після першого 1918 р., у січні 1925 р. було експропрійовано захованих монахами 350 каратів діамантів, 50 каратів алмазів, кілька десятків каратів рубінів, сапфірів та перлин, півтора пуди золота, пуд червоного золота та 40 пудів срібла¹⁷.

Пограбування церковних цінностей було лише пробним каменем у взаємовідносинах держави і церкви, ставило за мету нейтралізувати духовенство, вилучити його з суспільного життя, залякати віруючих, зробити їх сліпим знаряддям більшовицької влади. Недарма за вирокками ДПУ та інших надзвичайних органів у ті роки загинуло 8110 священиків, з них 2691 представник білого духовенства та 5409 монахів та монахинь, послушників і послушниць.

Наступні події, що пов'язанні із здійсненням масової колективізації сільського господарства, підтверджували прагнення комуністичного режиму поставити духовенство “на коліна”. Як показують численні приклади, духовенство і віруючі активно виступали проти усупільнення майна, худоби, протидіяли тому тиску, який здійснювався на них

з боку партійних, радянських органів, спецслужб, надзвичайних збройних загонів тощо.

Крім антиколгоспних гасел, віруючі виступали за недоторканність церкви, яку вважали чи не останнім оплотом у захисті своїх прав. Наприклад, до селянського бунту спонукало рішення бюро Шепетівського окружного КП(б)У про закриття церкви в с. Плужному та виселення селянських сімей. 20 лютого 1930 р. на площі біля церкви зібралося понад 1500 чоловік. Селяни вимагали: “Не чіпайте церкви”, “Геть колективізацію”, “Геть радянську владу”. Натомість кинувся розбирати усупільнене зерно, інвентар. Після втручання військових виступ був придушений. Проте 26 лютого виступи проти колективізації, на захист церкви охопили майже всі села району і поширилися на інші райони округи¹⁸.

Курс на нейтралізацію духовенства та віруючих супроводжувався жорстокими, нічим не виправданими заходами. Причому, першою мішенню стали представники вищого духовенства. Трагічно склалася доля єпископа Лубенського, вікарія Полтавського Аркадія. Народившись у 1888 р. в с. Яківці Житомирської губернії, він пройшов складний і тривалий шлях служіння. Був священником соборного храму в м. Старокостянтиніві, згодом настоятелем Микольської церкви у м. Полтаві. Весною 1922 р. у період вилучення церковних цінностей отця Аркадія заарештували, однак, незважаючи на демонстрації віруючих біля будинку ЦК КП(б)У, священника засудили до вищої міри покарання. Однак, акції протесту призвели до того, що смертний вирок отцю Аркадію був замінений на п'ять років ув'язнення. У вересні 1926 р. його звели у сан єпископа Полтавської єпархії, але у жовтні знов арештували, а 29 грудня 1937 р. розстріляли¹⁹.

Не кращою виявилася доля інших ієрархів Російської Православної Церкви, яких ОДПУ СРСР об'єднало у міфічну контрреволюційну організацію “Істинно православна церква”. За цією справою було ув'язнено 130 свя-

ценнослужителів, серед них єпископ Старосельський та Ялтинський, вікарій Харківської єпархії Павло (П. Ф. Країров), якого у 1922 р. вислали з України на три роки за опір владним структурам при вилученні церковних цінностей, а 1932 р. засудили до 10 років концтаборів за антирадянську пропаганду і агітацію²⁰. Не обійшла гірка доля й архімандрита М. А. Величка, ігумена Є. Л. Грушкова та ієромонаха А. К. Жиденка з Києво-Печерської Лаври.

У 1928 р. був висланий за межі України на три роки єпископ Волинський Максим (М. І. Руберовський), якого 17 листопада 1937 р. на підставі ст.ст. 54–10 та 54–11 КК УРСР засудили до вищої міри покарання²¹.

Донині невідома доля митрополита Київського та Галицького Михаїла (В. Ф. Єрмак), якого за опір комісії з вилучення церковних цінностей було засуджено за ст. 69 та 79 КК УРСР колегією ДПУ УРСР й вислано до Туркестану на два роки²². Така ж доля спіткала єпископа Чернігівського Пахомія (П. П. Кедров), який протистояв вилученню церковних цінностей на Чернігівщині, за що був засуджений ревтрибуналом до трьох років позбавлення волі, а у 1925 р. висланий до Комі-Зорянського краю. У лютому 1930 р. трійка Колегії ДПУ УРСР засудила єпископа до 6 років концтаборів. З того часу доля його не відома²³.

Страшні події спіткали архієпископа Волинського і Житомирського Філарета (А. К. Липчевський). Засудженого у листопаді 1926 р. до трьох років заслання на Урал, архієпископа достроково звільняють. Проте, у вересні 1937 р. він за постановою трійки УНКВС Київської області був засуджений до розстрілу²⁴.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. справою “Спілки Визволення України” було нанесено рішучий удар по Українській Автокефальній Православній Церкві. За ґратами опинилися не лише її настоятель митрополит В. Липківський, ієрархи, а й сотні місцевих священиків та віруючих УАПЦ²⁵.

Постійних переслідувань зазнавала не лише православна, а й католицька церква. Так, широким розмахом готувався у травні 1922 р. суд над польськими католицькими священиками, незважаючи на те, що польське бюро ЦК РКП(б) інформувало ЦК РКП(б) про негативні наслідки таких процесів. Серед іншого воно зазначало:

“— роль католицької релігії значною мірою інша, ніж православної (католицька релігія, напевно, глибше проникає в приватне життя, вона не знає ніяких розколів і сектантства, має більш універсальний характер, пов’язується з населенням національним питанням і, що найголовніше, до 1917 р. була релігією, яку затискали, за яку страждали тисячі віруючих);

— з погляду на це, розраховувати на значення для антицерковної пропаганди або сподіватися на розкол серед віруючих (як це мало місце серед православних), не доводиться. Питання ще ускладнюється канонічними особливостями католицизму, на які вже вказав у своїй ноті польський міністр іноземних справ Скірмунт;

— судовий процес, внаслідок міжнародного характеру католицизму, викличе безсумнівний відгук у всіх католицьких державах (Італії, Франції та Польщі) на чолі з Римським Папою і, вірогідно, потягне за собою дипломатичні ускладнення, тим більше, що процес надалі приведе, за нашими спостереженнями, до необхідного притягнення до відповідальності архієпископа Цепляка (на зразок Тихона);

— Польща, базуючись на умовах Ризького договору, особливо гостро ставитиме питання. Тут необхідно вказати на ноту від 28 квітня 1922 р., в якій вже є протест проти вилучення цінностей із католицьких костелів. На сьогоднішній день Народний комісаріат ще не дав висновку щодо правової точки зору справедливості аргументів Польського Уряду”²⁶.

Якщо в першій половині 1920-х рр. владні структури зважали на зазначені фактори, то наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. ксьондзи, як і численні віруючі католики, потрапили під нездоланну хвилю репресій. Щоб нейтралізувати серед поляків традиційно значний вплив католицької церкви у 1935–1936 рр. Закрили усі католицькі костьоли в Кам'янець-Подільській області²⁷.

У 1936 р. в Україні діяли 9 відсотків церковних і молитовних споруд від їхньої дореволюційної кількості. Жодної православної Церкви на початку 1940-х рр. не залишилося у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях, по одній — у Полтавській, Луганській, Харківській²⁸. Вже наприкінці 1930-х рр. більшість священнослужителів знаходилися у в'язницях, таборах й висланні²⁹.

На жаль, протягом тривалого часу імена священнослужителів, які стали жертвами політичного терору, залишалися невідомими. В силу різних обставин, у тому числі й ідеологічних, вони не потрапили до перших реабілітаційних списків. Крім того, щодо чорного духовенства, яке вело самотній спосіб життя, практично нікому було порушувати реабілітаційних справ.

Лише з прийняттям 17 квітня 1991 р. Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” було визначено, що мільйони безневинних людей внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання.

Реабілітація жертв політичних репресій, як зазначено в Законі України, повинна охопити весь період від 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України, або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання й заслання за межі республіки, поз-

бавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, класового, національного і релігійного характеру.

У Законі України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” чітко визначено, що реабілітованими визнаються громадяни, засуджені за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, а також громадяни, заслані й вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна за рішенням органів державної влади та управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів.

Позитивно оцінюючи зазначений документ, не можна не врахувати досвід Російської Федерації, де Президент своїм Указом від 14 березня 1996 р. “Про заходи щодо реабілітації священнослужителів і віруючих, які стали жертвами безпідставних репресій” постановив:

- засудити багаторічний терор, який був розв’язаний більшовицьким партійно-радянським режимом щодо священнослужителів та віруючих усіх конфесій;
- Генеральній прокуратурі Російської Федерації, спільно з Федеральною службою безпеки Російської Федерації, Міністерству внутрішніх справ Російської Федерації провести реабілітацію громадян Росії, які були безпідставно звинувачені у політичних, державних і кримінальних злочинах, до яких застосовувалося позбавлення волі, піддавалися інші обмеження прав у зв’язку з їх релігійною діяльністю та переконаннями;
- Уряду Російської Федерації, іншим федеральним органам виконавчої влади, органам виконавчої влади суб’єктів Російської Федерації і органам місцевого самоуправління надати допомогу віруючим у відновленні культових будівель, поверненні майна, вилученого із церков, мечетей, синагог, інших культових закладів.

Викриття злочинів тоталітарної системи, правда про мученицьке життя священнослужителів, які до останнього подиху стояли за свою паству, дали можливість Ювілейному Архієрейському Собору Російської Православної Церкви, що відбувався у Москві 29 серпня 2000 р., підставу визначити для загальноцерковного шанування в лику святих соборно новомучеників і сповідників. Серед представників духовенства Української Православної Церкви: митрополита Одеського Анатолія (Грисяка, 1880–1938); архієпископів Курського і Обоянського Онуфрія (Гагалюка, 1885–1938), Харківського — Олександра (Петровського, 1851–1940), Єлецького — Сергія (Зверева, 1872–1937) та Херсонського — Прокопія (Тітова 1877–1037); єпископів Прилуцького — Васілія (Зеленцова, 1870–1930) та Сімферопольського і Кримського — Порфирія (Гуревича, 1864–1937); протоієреїв Дмитрія Кіранова (1879–1938) та Миколая Мезенцева (1863–1938); ієромонаха Варфоломія (Ратних, 1894–1938), священників Іоанна Блюмовича (1888–1938), Єлизара Спиридонова (1874–1938) та Володимира Піщулина (1889–1938), ієродиякона Антонія (Корж, 1888–1938), протоієрея Миколая Казанського (1874–1942) та 103 новомучеників Черкаських. До лику святих соборно новомучеників і сповідників від Кримської єпархії було включено: єпископа Уманського Макарія (Кармазіна, 1878–1937), протоієреїв Андрія Косовського (1875–1920), Віктора Кіранова (1881–1942), Дмитрія Ігнатенка (1872–1935) та Михайла Богословського (1883–1940), священників Матвія Александрова (1872–1921) та Олександра Ільєнкова (1896–1942)³⁰.

Необхідно відмітити багаторічні дослідження архієпископа Черкаського і Канівського Сафронія, які дали можливість встановити близько 300 імен священників, що були вислані з України, а пізніше розстріляні. Заслуговує на увагу діяльність Свято-Тихонівського богословного інституту, який заснований з благословення Святішого Патріарха Алексія, у встановленні імен репресованих священнослу-

жителів та віруючих. Завдячуючи наполегливості віруючих, навчальний заклад зумів нагромадити та систематизувати унікальні матеріали, які містять у своєму переліку 10 тисяч біографічних довідок та 1400 фотографій репресованих за віру Господню.

Таким чином, з викладеного можна зробити такі висновки:

- в 1920–1930-х рр. духовенство та віруючі активно чинили опір заходам органів політичного керівництва та радянської влади, і, в першу чергу, тим, що стосувалися ствердження політики державного атеїзму;
- реакцією владних структур на протести священнослужителів і віруючих стали масові політичні репресії, масштаби яких можна буде підрахувати лише у майбутньому;
- реабілітація священнослужителів і віруючих розпочалася в другій половині 1950-х рр., однак була поставлена на належний рівень лише в умовах державної незалежності України, з прийняттям Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”;
- в процесі реабілітації священнослужителів і віруючих необхідно активніше використовувати досвід інших зарубіжних країн, в першу чергу Російської Федерації, де створено належну законодавчу базу та достатньо ефективно працюють органи виконавчої влади, громадськість у напрямку увічнення пам’яті священників та віруючих, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Примітки:

¹ *Сланський В.С.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) – К., 1991. – 71 с.; *Пащенко В.* Православ’я в новітній історії України – Полтава, 1991. – 354 с.; *Войналович В.* Що насправді коїлось у патріарших палатах // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 152–157.; *його ж:* Політико-

правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1997. – С. 193–217; *Цыпин В.* История Русской Православной Церкви. 1917–1990. – М., 1994; *Мартиролог українських церков.* У 4-х томах. – Торонто–Балтимор, 1987.

² // <http://pravoslavye.org.ua/articles/book/booc-66.html>

³ // <http://search.rambler.ru/srch?words>

⁴ // <http://pravoslavye.org.ua/articles/book/booc-66.html>

⁵ Политбюро и церковь 1922–1925 гг. // <http://search.rambler.ru/srch?words>

⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (*далі* — РДАСП). – Ф. 5, оп. 2, спр. 48, – Арк. 32.

⁷ *Гордейчик Є.* Ограбление храмов: дело об изъятии церковных ценностей // Киевский телеграф – 2004. – 2004. – 27 августа – 2 сентября.

⁸ РДАСП. – Ф. 2, оп. 1, спр. 22947. – Арк. 1–4.

⁹ *Гуцин М.* Большевики и церковь // <http://5ka.ru/33/6901/1.html>

¹⁰ Сосуд избранных: Сборник документов по истории Русской Православной Церкви. 1918 – 1932. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 308.

¹¹ РДАСП. – Ф. 5, оп. 2, спр. 48. – Арк. 18 зв.

¹² Державний архів Російської федерації (*далі* — ДАРФ). – Ф. 12, оп. 35, спр. 59. – Арк. 21.

¹³ Там само.

¹⁴ Російській державний архів новітньої історії (*далі* – РДАНІ). – Ф. 89, оп. 49, спр. 3. – Арк. 1.

¹⁵ Культура народов Причерноморья // <http://search.rambler.ru/srch?words>

¹⁶ РДАНІ. – Ф. 5, оп. 2, спр. 48. – Арк. 34.

¹⁷ Красный Крым. – 1925. – 8 января.

¹⁸ Державний архів Хмельницької області (*далі* — ДАХМО). – Ф. П-458, оп. 1, спр. 324. – Арк. 6.

¹⁹ Священномученик Аркадий, епископ Лубенский, викарий Полтавський // <http://days.ru/~Life/life4761/htm>

²⁰ Державний архів служби безпеки України (*далі* – ДАСБУ). – Справа Ф.П. – 66662. – Арк. 1–3.

²¹ Там само. – Справа Ф. П-16345. – Арк. 7–8.

²² Там само. – Справа Ф. П-45504 – Арк. 24–26.

²³ ДА СБУ по Чернігівській області. – Спр. П-8633. – Арк. 96.

²⁴ ДА СБУ. – Справа Ф.П. 67337 – Арк. 1–3.

²⁵ Академічне релігієзнавство – К.: Світ знань, 2000. – С. 465–466.

²⁶ Записка Польського Бюро ЦК РКП(б) о суде над католическими польскими священниками. – // <http://pms.orthodoxu.ru/abort/mr/books/history/library/archvs2.htm>

²⁷ Блажевич О.Ю., Григоренко В.О. З історії релігійного життя поляків краю // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький: “Поділля”, 1999. – С. 128.

²⁸ Академічне релігієзнавство... – С. 475.

²⁹ Понтонов О.А. Под властью зверя. – М.: Изд-во Алгоритм, 2004. – С. 576.

³⁰ Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви // <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/s2000r09.htm>.